

O'ZBEK TILIDA TASVIRIY IFODALAR

Yodgorova Gulnoza

TATU akademik litseyi o'zbek tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilida mavjud bo'lgan tasviriy ifoda va badiiy tilning ayrim grammatik jihatlari, uning tahlili, adabiy jihatlari talqin etiladi.

Kalit so'zlar: tasviriy ifoda, adabiyot, obraz, metod.

KIRISH

Badiiy tilning eng muhim spetsifik xususiyatlari sifatida obrazlilik va emotsionallikni ko'rsatdik. Badiiy asarda tasvirlanayotgan narsani jonli tasvirlash, his-tuyg'u va kechinmalarni yorqin ifodalashga xizmat qiluvchi vositalarni umumlashtirib "badiiy tasvir va ifoda vositalari" deb ataladi. Avvalgi faslda aytilganidek, badiiy tasvir va ifoda vositalari badiiy tilning belgilovchi xususiyati emas, balki belgilovchi xususiyat bo'lmish obrazlilik(tasviriylik) va emotsionallikni kuchaytiruvchi unsurlardir. Aytish kerakki, bu tushuncha adabiyotshunoslikda "poetik vositalar", "sintaktik figuralar", "stilistik figuralar" kabi nomlar bilan ham yuritiladi. Shuni ham yodda tutish lozimki, bu vositalarning bunisi tasvir, bunisi ifoda vositasi deyishlik ham nomaqbul, chunki badiiy adabiyot so'z vositasida tasvirlaydi va shu tasvir orqali ifodalaydi. Ya'ni, ko'p hollarda bitta vositaning o'zi ham tasvir ham ifodaga xizmat qiladi. Faqat lirik asarlarda qo'llaniluvchi ayrim vositalar (mas, tovush takrorlari) borki, ular asosan ifodaviylikni kuchaytirish vazifasini bajaradi.

ASOSIY QISM

Leksik satxdagi normadan og'ish yozuvchining umumxalq tili bazasidagi leksik vositalardan foydalanishida ko'rinadi. Ma'lumki, umumxalq tilidagi so'zlar o'zlarining nominativ holatida ham tasviriylik va ifodaviylik imkoniyatlari jihatidan farqlanadi. YA'ni, ijodkor ifoda va tasvirni so'z ma'nosiga daxl qilmagan holda, mavjud so'z hazinasidan "so'z tanlash" hisobigagina kuchaytirishi mumkin bo'ladi. Yozuvchining umumxalq tilida mavjud so'zlardan umumodatiydan o'zgacharoq foydalanishi quyidagicha badiiy-estetik maqsadlar bilan yuz beradi:

1. Davr koloritini(ruhini) berish uchun. Lug'atdagi eskirgan so'zlar — arxaizm va istorizmlar odatdagi so'zlashuvda ishlatilmasligi ma'lum. Biroq ular tarixiy mavzudagi badiiy asarlarda davr koloritini berish uchun juda zarur. Deylik, o'z asarida o'n beshinchi asr voqeligini tasvirlayotgan ijodkor, tabiiyki, o'sha davrga xos realiyalarni tasvirlashi lozim bo'ladi. YA'ni, o'sha davr koloritini o'sha davrga xos bo'lgan narsa-buyumlar, hodisalar, tushunchalar va h. nomlarisiz to'la tasvirlab bo'lmaydi. Ikkinchi tomondan, o'n beshinchi asr muhitida harakatlanayotgan personaj tili ham shunga mos bo'lishi, uning nutqida o'sha davrga xos so'zlar va so'zshakllar

ishlatilishi obrazning ishonarli va to'laqonli bo'lishiga xizmat qiladi.

2. Adabiy tilda kam qo'llaniluvchi dialektizmlar badiiy asarda joy koloritini berish uchun qo'l keladi. Aytaylik, o'zbek tilida so'zlashuvchilar tarqalgan xududlarda umummilliy xususiyatlar bilan bir qatorda o'sha xudud kishilarigagina xos bo'lgan jihatlar (urf-odatlar, tasavvurlar, aqidalar, narsa-buyumlar va h.k.) ham mavjudki, bular birinchi galda sheva tilida o'z aksini topadi. Shunday ekan, asarda tasvirlanayotgan xududga xos buyoqlarni berish, unda harakatlanayotgan personaj xarakterini to'laqonli badiiy talqin etish uchun dialektizmlardan foydalanish zarurati yuzaga keladi.

3. Badiiy obraz konkretlik xususiyatiga ega. Asardagi personaj konkret muhitda harakat qiladi. Muhitga mansublikni ifodalashda varvarizmlar, vulgarizmlar, argo va jargonlarning ahamiyati katta. Muhit koloritini ifodalash bilan birga, ular personaj nutqini individuallashtirish, ruhiyatini ochish va umumiy qiyofasini yaratishda ham muhim ahamiyatga kasb etadi.

4. Tasvir predmetiga munosabatni ifodalash. Tilimizda mavjud so'zlar emotsional bo'qdorligi nuqtai nazaridan bir-biridan farq qiladi. Yozuvchi tasvir predmetiga munosabatini ifodalash uchun mavjud so'zlardan keragini tanlashi zarur bo'ladi. Masalan, sinonim so'zlar qatoridan ijobiy bo'yoqqa yoki salbiy bo'yoqqa ega so'zning tanlanishi yozuvchining tasvir predmetiga munosabatini yorqin ifodalab berishi mumkin.

Semantik satxdagi og'ishlar. Ma'lumki, nutq jarayonida biz so'zlarni o'z ma'nosida yoki ko'chma ma'noda qo'llashimiz mumkin. So'zning odatiy ma'nosidan o'zga ma'noda qo'llanishi semantik satxdagi og'ish sanaladi. Ko'chma ma'noda qo'llangan so'zlarning umumiy nomi trop (ko'chim) deb yuritiladi. So'z ma'nosi ko'chishining, tropning metafora, metonimiya, sinekdoxa, kinoya singari bir qator ko'rinishlari mavjud. Badiiy asarda qo'llanilgan ko'chimlar ishlatilish darajasi, badiiy bo'yoqdorligi, ta'sirdorlik darajasi kabi jihatlaridan bir-biridan jiddiy farqlanadi:

a) ko'chimlarning bir qismi allaqachon til hodisasiga aylanib ulgurgan. Masalan, "kun botdi", "soat yuryapti" kabi birikmalarda so'z ma'nosi ko'chganligi aniq, biroq biz ularga shu darajada ko'nikib ketganmizki, hozirda ularga ko'chim sifatida qaramaymiz ham. Badiiy asar matnida mazkur ko'chimlar qo'llanganida, tabiiyki, muallif muayyan badiiy-estetik maqsad bilan semantik satxda og'ishga yo'l qo'ygan deya olmaymiz, zero, ular yozuvchi tomonidan tayyor holda olingan. Baski, bu xil ko'chimlar matnda estetik funksiya bajarmaydi, ularni badiiyat hodisasi sifatida talqin qilib bo'lmaydi;

b) asar matnida badiiy adabiyotda an'anaviy tarzda ishlatilib kelayotgan ko'chimlar ham ko'p uchraydi. Masalan, "shakar lab", "gul yuz", "bulbul", "sarv qomat", "qoshi kamon", "nargis ko'z" va hokazo. Bu xil ko'chimlar ham yuqoridagilar singari tayyor holda olinadi, biroq, ulardan farqli o'laroq, matnda estetik funksiya bajaradi: tasviriylikni, ifodaviylikni kuchaytiradi;

Voqelikdagi narsa-hodisalar orasidagi bizga ko`rinmagan, biroq san`atkorona o`tkir nigoh bilan ilg`angan o`xshashlik, aloqadorlik asosidagi ko`chimlar o`quvchini hayratga soladi, unga zavq bag`ishlaydi. Badiiy asarda eng ko`p qo`llanuvchi ko`chim turlaridan biri metaforadir. Metafora usulidagi ma`no ko`chishida narsa-hodisalar orasidagi o`xshashlikka asoslaniladi. Tabiatan, metaforani yashirin o`xshatish deb atash mumkin. Yashirin o`xshatish deb atalishiga sabab shuki, metaforada o`xshatilayotgan narsa tushirib qoldirilgani holda o`xshayotgan narsa uning ma`nosini bildiradi. Tabiiyki, bunda o`xshatilayotgan narsalardan aynan o`xshashlik talab qilinmaydi, ikki narsa hodisaga xos belgilardan birortasi asos uchun olinadi. Masalan, "oltin kuz", "oltin davr" birikmalarining birinchisida "rang", ikkinchisida "qimmat" asos uchun olingan. Keltirilgan misol metaforaning eng sodda ko`rinishlaridan bo`lib, quyida o`xshashlik aloqalari birmuncha murakkabroq namoyon bo`luvchi xususiy muallif metaforalaridan bir nechasini mushohada qilib ko`ramiz.

R.Parfining: "Suv ostida yaltiraydi tosh, Xarsanglarda sinadi suvlar" — satrlarida metaforaning ma`nosi ikki bosqichda namoyon bo`ladi. Shoir tilimizda ancha keng qo`llaniluvchi suvning oynaga o`xshatilishiga tayanadi (birinchi bosqich) va shu asosda suvning xarsangga urilib parchalanishini oynaning sinishiga o`xshatadi (ikkinchi bosqich). Shoirning quyidagi:

Derazamga uriladi qor

Jaranglaydi jarangsiz kumush,-

satrlarida metaforaning ma`no assotsiatsiyalari yanada kengroq. Ma`lumki, qorning kumushga (rang o`xshashligi) o`xshatilishi ancha keng qo`llanadi. Shoir shu asosda "kumush"ning yana bir assotsiyatsiyasini uyg`otadi: qorning yog`ishini "kumush tangalarning sochilishi"ga o`xshatadiki (jaranglaydi jarangsiz kumush), go`yo kimdir hayri-ehson qilib tanga sochayotgandek. Xalqimizda "qor" yog`ishi to`kinlikdan, barakotdan deb bilinishi sizga ma`lum, albatta. Ko`ramizki, qor shoirning assotsiativ fikrlashida avvalo "kumush"ni, keyin xalqimizning maishiy tafakkurida muqim o`rinlashgan fikrni uyg`otadi. Anglashidadiki, leksik metaforaning mazmuni bir so`z doirasida anglashilishi mumkin bo`lsa, matn ichidagi metaforaning ma`nosi matndagi boshqa so`zlar bilan aloqada oydinlashar ekan. Masalan, shoir yozadi:

Eng dahshatli baqirig - soqovning baqirig`i.

O`, qanday kuch bilan baqirar qabrtoshlar...

Albatta, bu o`rinda metaforaning ma`nosi turlicha tushunilishi, u turli o`quvchining ongida turlicha assotsiatsiyalarni uyg`otishi mumkinligi tabiiy. Parchadagi birinchi misra ikkinchisining anglanishiga asos bo`ladi. "Soqovning baqirig`i"dagi dahshatli jihat shuki, uni kamdan kam odam eshitadi, eshita oladi. Shunga o`xshash, qabrtoshlar ham bizni juda ko`p narsalardan ogoh etadi, faqat ularning baqirig`ini biz doim ham "eshitolmaymiz". Baqirig`ini yonidagi odam eshitmayotganini bilib turgan soqovning holatini tasavvur qilasiz-da, bizni ogoh etib

unsiz baqirayotgan qabrtoshlar, ular ortidagi o`rganlar ruhini tasavvur etasiz. Va ayni shu nuqtada she`r dilingizni titratadi, boshda tushunarsizdek ko`ringan satrlar qatidagi ma`no ongingizga o`chmas bo`lib muhrlanadi.

XULOSA

Badiiy tasvir va ifoda vositalari mavzusiga to`xtalar ekanmiz, biz mavjud vositalarning hammasini ko`rib chiqishni maqsad qilmaganmiz. Zero, bu vositalarning har biri alohida mashg`ulot mavzusi bo`lish uchun yetarli material beradi. Yuqoridagi mulohazalar mazkur mavzuga kirish vazifasini o`tasa kifoya. Adabiyotshunoslikka oid lug`atlar, badiiy til xususiyatlariga oid ishlar bilan tanishish, badiiy asarlarni mutolaa qilish jarayonida til unsurlariga jiddiy e`tibor qilishingiz, biz to`xtalmagan yoki misollar keltirmagan vositalar mohiyatini mustaqil o`rganishingiz va o`zlashtirish zarur bo`ladi.

ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Fitrat. Adabiyot qoidalari. T., 1995
2. Adabiyot nazariyasi: 2 tomlik.-1-t.-T.,2008
3. Boboyev T. She`r ilmi ta`limi.-T.,2006
4. Boboyev T., Boboyeva Z. Badiiy san`atlar.-T.,2010
5. Lapasov J. Badiiy matn va lisoniy tahlil.- T.:O`qituvchi,1995